

Кобильченко В.В.

"Норма" і "аномалія", "онтогенез" і "дизонтогенез": аналіз дефініцій
Анотація. Визначено, що недостатня вивченість психіки й самої її сутності обумовлює наявність великої розмаїтості теоретичних і методологічних підходів до визначення психологічної норми та її меж.

Існування в психології понять "норма" і "аномалія" дозволяє виділити певну похідну, щодо якої можна уточнювати причини, що викликають ті або інші відхилення від норми, з'ясувати, яким чином вони впливають на процеси розвитку дитини і на цій основі будувати практичну діяльність психолога.

Ключові слова: норма, аномалія, онтогенез, дизонтогенез.

Поняття норми широко використовується у медицині, психології, педагогіці, соціальних та інших науках. Одне з основних значень терміна "норма" (лат. norma) – встановлена міра, середня величина чого-небудь. Поняття норми відносно постійне. Його зміст залежить від культури й істотно міняється з часом. Саме тому в науковій літературі під нормою прийнято розуміти щось середнє.

Проблема психологічної норми – міждисциплінарна. Нею займаються різні галузі психологічної науки: диференціальна психологія, клінічна психологія, психологія розвитку, педагогічна психологія, психологія особистості, нейропсихологія тощо. Відповідно існують і різні підходи до цієї проблеми.

Визначення ступеня "нормативності" розвитку завжди було каменем спотикання психологічної науки, оскільки поняття "норма", динамічні зміни не тільки психічних процесів, психологічних станів, але й показників їхньої взаємодії є предметом дискусії.

Сфера нормального завжди має у свідомості людей свої межі. На практиці, усвідомлено або ні відбувається оцінювання індивідів за ознаками відповідності або невідповідності нормі, яка визначає ці межі.

Проблема визначення норми та її варіантів – одна із найскладніших у сучасній психологічній науці. Вона містить у собі такі питання, як норма реакції (моторної, сенсорної), норма когнітивних функцій (сприйняття, пам'яті, мислення й т.д.), норма регуляції, емоційна норма, норма особистості й т.д.

У науковій літературі справедливо відзначається, що поняття "норма", особливо "психічна норма", є проблемою, складною для визначення, оскільки воно повинне бути співвіднесене не тільки безпосередньо з рівнем психічного й, відповідно, соціального розвитку дитини в конкретні періоди її дорослішання, але й з тими вимогами, які соціум до неї пред'являє.

Це обумовлено зміною як соціокультурних очікувань щодо дитини, так і безпосередніми змінами психофізичного й фізіологічного статусу дитини. Останні визначають, "моделюють" динамічні характеристики розвитку. Все це в цілому ускладнює й без того заплутану ситуацію так званих нормативних показників і зумовлює необхідність постійного коректування показників "норм розвитку" [7].

Норма в психології – це певний рівень розвитку суб'єкта, і в той же час – його процес і результат. Пізнання рівня неодмінно перебуває в єдності з пізнанням усього процесу. Результат розвитку – це також і його етап. Якщо розвиток психіки можна представити процесом, то одночасно із цим його можна представити й функціонуванням, тобто змінами в межах даної якості. Зміни в межах якості можуть бути виражені кількісно. Кількісне нагромадження різних психічних процесів і станів закріплюються у властивостях психіки. Закріплена властивість, як і процеси й стани також мають свій рівень функціонування. Перехід функціонування в розвиток знаменується переходом кількісних змін у якісні. Для переходу властивості в нове, якісно інше, можливий формальний етап переходу через стани й психічні процеси. Вся система має багаторівневі зміни у формі розвитку.

Дотепер поняття "норма" й "нормативний розвиток" розглядалися як набір статистично обумовлених кількісних показників, що характеризують якийсь "зріз" психічного розвитку в конкретний момент часу (вік дитини). Якісна зміна структури всієї психічної діяльності дитини, ієрархія вищих психічних функцій априорно оцінюється на рубежах вікових періодів (вікових криз).

Статистична норма – це той рівень психосоціального розвитку дитини, що відповідає середнім якісно-кількісним показникам, отриманим при обстеженні представницької групи одного вікового діапазону, статі, культури й т.п. У віковій психології поняття "нормативний (нормальний) розвиток" розглядається як набір статистично обумовлених кількісних показників, що характеризують зріз психічного розвитку в конкретний віковий період. На практиці ж виявляється, що таке поняття «норми» не враховує різночасність (гетерохронність) формування різних функцій, тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість всіх психічних систем і утворень у процесі розвитку [7].

Звідси випливає положення про сталість новоутворень, які, виникаючи в критичні моменти (вікові кризи), виявляються практично незмінними у міжкризові періоди. На практиці таке положення речей визначає ізольовану, як правило, у межах однієї функції, кількісну оцінку її у порівнянні зі статистичними кількісними показниками [8].

Щоб успішно функціонувати в конкретному суспільстві, кожна людина повинна відповідати тим вимогам, які до неї пред'являються. У свій час К. Гуревичем [6] було запропоноване поняття – "соціально-психологічний норматив". Соціально-психологічний норматив (СПН) можна визначити як систему вимог, які суспільство висуває до психічного й особистісного розвитку кожного з його членів.

Вимоги, які представляють зміст СПН є ідеальною моделлю вимог соціального співтовариства до особистості. Вони закріплені у вигляді правил, норм, приписів. Ці вимоги присутні в навчальних програмах, у професійних і кваліфікаційних характеристиках тощо. Такі нормативи історичні, вони змінюються разом із розвитком суспільства. Час їхнього існування залежить від віднесеності до тієї або іншої сфери психічного, з одного боку, і від темпів розвитку суспільства, з іншого.

Н. Семаго й М. Семаго [7] пропонують розглядати зміни «програми розвитку однієї або декількох психічних функцій у межах параметрів соціально-психологічного нормативу як «умовно нормативний розвиток». Тобто умовно-нормативний розвиток представляється ними у вигляді якогось "коридору", "області нормативного розвитку", границі якої визначаються діючим в конкретному місці й часі соціально-психологічним нормативом, обумовленим, у свою чергу, освітньою, соціокультурною, етнічною ситуаціями. Відповідно до цього критерію оцінка результатів обстеження повинна проводитися за ступенем близькості до характерних для цього часу культури, географічного положення СПН, що, у свою чергу, диференціюється в освітньо-вікових межах. Будь-яка зміна (девіація) психічної функції або групи функцій, що виходить за межі, які обумовлені конкретним СПН, можна оцінити як розвиток, що відхиляється.

З поняттям "соціально-психологічний норматив" тісно пов'язане поняття функціональної норми, що поширюється й на дітей з девіантним (аномальним) розвитком. В основі концепції функціональної норми лежить уявлення про неповторність шляху розвитку кожної людини, а також про те, що будь-яке відхилення можна вважати відхиленням тільки у зіставленні з індивідуальним трендом (тенденцією, спрямованістю) розвитку кожної людини.

Функціональна норма – свого роду індивідуальна норма розвитку, що є відправним пунктом й одночасно метою корекційно-розвивальної роботи, незалежно від характеру наявних у людини особливостей. Про функціональну норму можна говорити у тих випадках, коли в процесі самостійного розвитку, навчання або в результаті спеціалізованої допомоги спостерігається гармонійний баланс між особистістю й соціумом, при якому задовольняються основні потреби особистості й особистість повністю відповідає тим вимогам, які соціум до неї пред'являє.

Для більш чіткого визначення, що таке «нормативний розвиток», Н. Семаго й М. Семаго [7] пропонують використовувати таке поняття, як "ідеальна програма розвитку", або коротше – "програма розвитку". У цьому випадку мається на увазі своєчасне поступальне формування функцій в умовах "ідеальної" детермінації їх внутрішніми (генетичними) законами й настільки ж "ідеальним" впливом зовнішніх факторів, у які, природно, включається настільки ж "ідеальне" присвоєння людського досвіду, відповідно до культурно-історичної теорії Л. Виготського.

Таким чином, норма – це якесь ідеальне утворення, умовна позначка об'єктивної реальності, якийсь середньостатистичний показник, що характеризує реальну дійсність.

Ідеальна норма (ідеальний онтогенез) – не існуюче в реальності утворення, що має винятково теоретичну значущість як об'єкт, що володіє сукупністю властивостей і якостей, які існують у свідомості однієї людини або групи осіб. Ідеальна норма (модель норми) не може слугувати критерієм оцінки реальних процесів, або станів психіки, але дозволяє виділити об'єктивні закономірності психічного розвитку, необхідні й достатні умови для забезпечення успішності їхнього формування.

Такі уявлення послугують цілям винятково теоретичного опису "нормативного" онтогенезу. Така модель "ідеального" дозволяє визначити цю "область", її межі, у рамках яких розвиток дитини можна розглядати як умовно-нормативний. При "виході" показників психічного розвитку за ці межі можна говорити про розвиток, що відхиляється від норми.

Отже, психічний онтогенез може бути представлений як послідовний континуум взаємозалежних між собою вищих психічних функцій, у тому числі і їхніх базових складових. Природно, подібна "ідеальна" модель може існувати винятково тільки як програма розвитку "ідеальної" дитини в ідеальних умовах. У той же час кожен конкретний випадок має індивідуальні розбіжності онтогенезу [8].

Таким чином, ідеальну норму можна розглядати лише як "програму розвитку" дитини в ідеальних соціокультурних умовах. У реальній практиці подібна ідеальна норма потрібна для створення методологічної бази, що включає універсальні принципи й підходи до оцінки загальних закономірностей психічного розвитку дитини й, із цієї ж точки зору, частин, специфічних особливостей, характерних для розвитку, що відхиляється від норми [7].

На основі аналізу й теоретичної інтерпретації фактів проводиться формулювання універсальних закономірностей розвитку, включаючи класифікацію основних типів розвитку. У свою чергу, це дозволяє говорити про наявність типологічних показників розвитку, свого роду "типологічних нормативів".

"Типологічна модель" дає можливість враховувати найбільш характерні прояви одного з варіантів розвитку (у тому числі й розвитку, що відхиляється від СПН), розглядаючи сукупність симптомів у рамках "синдромального" підходу.

Саме типологічні моделі варіантів розвитку дають можливість поставити психологічний діагноз, визначити імовірнісний прогноз подальшого розвитку дитини. І саме головне – типологічна психологічна модель дозволяє розробити адекватні програми корекційно-розвивальної роботи психолога із групою або індивідуально з кожною дитиною [7].

Поняття "типологічний норматив" визначає сукупність найбільш типових (кількісних і якісних) характеристик і особливостей дитини, які відображають специфічний (типологічний) варіант розвитку – "психологічний синдром".

Таким чином, щодо поняття норми, типологічний норматив займає як би «проміжне» положення між ідеальною й функціональною нормами.

Слід зазначити, що введення типологічного нормативу дозволяє "розширити" область застосування цього поняття за межі умовно нормативного розвитку в область, де розвиток відхиляється від норми.

Якщо у використанні понять "норма" й, тим більш, "ідеальна норма" сама семантика цього слова окреслює область розвитку дитини як "нормативну", то використання поняття "типологічний норматив" може бути віднесене як до умовно нормативного розвитку (до прояву індивідуально-типологічних особливостей), так і до розвитку, що відхиляється від норми.

Відповідно, можна говорити про наступну систему аналізу [1]:

– "ідеальна модель" онтогенезу – тобто модель, що описує розвиток в "чистому" (ідеальному) виді;

– "типологічна модель" – враховує найбільш специфічні для даного варіанта розвитку особливості;

– "індивідуальна модель" – у ній визначальними стають конкретні індивідуальні особливості розвитку окремої дитини.

У багатьох психологічних роботах нормальний розвиток – онтогенез, традиційно розглядається стосовно дитинства. Однак сучасна психологія розширює границі онтогенезу, охоплюючи при цьому увесь час життя людини від народження й до смерті.

З методологічних позицій поняття "онтогенез" пов'язане з комплексом проблем психології розвитку: соціальною ситуацією розвитку; віковою періодизацією й кризами розвитку; тимчасовими рамками розгортання онтогенезу і його етапів; впливом фактора індивідуальності на специфіку проявів онтогенезу на різних етапах; методами дослідження проявів онтогенезу в різні вікові періоди (розгорнуті діагностичні процедури й експрес-діагностика).

Періодизація розвитку психіки людини орієнтована на виділення структурних одиниць і визначення хронологічних рамок етапів онтогенезу. Сучасна психологія переважно зосереджує увагу на кризах, особливо на початку життя, оскільки вони є найбільш значущими й революційними. У диференціальній психології вивчається різноманіття індивідуальних проявів дитини, пов'язаних з віковими кризами, оскільки «фактор індивідуальності» як структурний компонент будь-якої кризи розвитку має неоднакове значення в різні вікові періоди [4].

Таким чином, під нормою, як правило, розуміється якийсь середній показник розвитку. У зв'язку із цим Б. Брагусь [2] зауважує, що для багатьох психологів розуміння норми є, по-перше, як чогось середнього, що не виділяється з маси, і, по-друге (що пов'язане з першим) – найбільш пристосованого, адаптованого до певного середовища.

Як свідчить теоретичний аналіз, на сьогодні у психології усе ще не існує єдиного уявлення про норму. Одним із провідних джерел запозичень у психології є понятійний апарат медицини, зокрема, психіатрії. У психіатрії поняття "норми" традиційно існує у вигляді дихотомії "норма-патологія".

Для позначення різних форм порушення онтогенезу, що виникають у дитячому віці, коли морфофункціональні системи організму ще не досягли зрілості, представниками клінічної медицини був уведений термін "дизонтогенія".

Здебільшого це, так звані, непрогресивні хворобливі стани – вади розвитку, його патологічна модифікація. Вони підкоряються тим же законам, що й нормальний розвиток, але ускладнюють розвиток дитини без відповідної спеціальної психолого-педагогічної, а в деяких випадках, – і медичної допомоги.

Відповідно до уявлень клініцистів Г. Сухаревої і М. Певзнер, а також до сучасних досліджень в царині нейропсихології, проведених В. Лебединським

та ін., прийнято виділяти наступні фактори, що впливають на тип дизонтогені: час і тривалість патогенного впливу (вікова обумовленість дизонтогені); її етіологія; поширеність хворобливого процесу – локальність або системність патогенного впливу; ступінь порушення міжфункціональних зв'язків.

Важливим імпульсом до розвитку поняття "норма" послужили соціально-психологічні методи вивчення людської психіки, у результаті чого було з'ясовано, що зміст понять "норма" й "патологія" залежить від культури, в умовах якої живе людина.

У науково-практичному аспекті проблема визначення меж норми й патології, природно, набуває більш конкретних обрисів, однак і тут вона залишається вкрай складною і неоднозначною.

Поряд із терміном "дизонтогені" широко вживається термін "дизонтогенез", який уперше з'явився ще у 1927 році в роботах Й. Швальбе для позначення відхилення внутрішньоутробного формування структур організму від нормального розвитку. У клінічній психології "дизонтогенез" розглядається як порушення психічного розвитку, що виникає в будь-якому віці й триває протягом життя людини, а дизонтогені можуть проявлятися як хворобливі стани, обумовлені порушенням розвитку організму й особистості (на різних вікових етапах).

Крім того, у дефектології стосовно дизонтогенезу усе ще використовується термін "аномалія розвитку", що розуміється як патологічне відхилення від норми у функціях організму, відхилення від загальних закономірностей розвитку.

Поняття "аномалія" (від грец. *anomalía* – відхилення) означає відхилення від норми, від вікових закономірностей розвитку, що виникає внаслідок органічних і функціональних порушень, а також – під впливом факторів зовнішнього середовища. У такому значенні це поняття існує і в психологічній науці.

Аномальні діти – це діти, що мають значні відхилення від нормального фізичного або психічного розвитку. Психічний дизонтогенез – це порушення розвитку психіки в цілому або окремих її складових, а також порушення співвідношення темпів і термінів розвитку окремих сфер психіки й різних компонентів усередині цих сфер.

Головним критерієм дизонтогенезу є дефект, викликаний генетичними (хромосомними змінами, генними мутаціями) або негенетичними (інфекціями, інтоксикаціями, травмами тощо) факторами. Залежно від характеру й структури дефекту, дизонтогенез поділяють на недорозвинення, порушений розвиток, дефіцитарний, перекручений, дисгармонійний і затриманий розвиток [5].

Основними факторами, що визначають характер дизонтогенезу, є походження, локалізація, ступінь поширеності й виразності порушення, час його виникнення й тривалість впливу, а також умови виховання й навчання дитини. Однак основна модальність дизонтогенезу обумовлюється тим, що первинними є порушення зору, слуху, моторики, інтелекту й т.д.

Як зазначалось, у медицині, психології, педагогіці існують свої показники, параметри, характеристики норми. Питання про аномалії в розвитку психічних процесів, у поведінці людини може розглядатися тільки в контексті знань про нормальні параметри цих процесів.

Отже, під нормою розуміється баланс сил, середня величина між "багато" й "мало", баланс, завдяки якому системи приходять у рівновагу, створюючи певну гармонію. Звідси можна запропонувати визначення норми, патології й аномалії. Патологія – це крайня протилежність норми. Норма – це такий стан системи, що характеризує її, як щось середнє між надлишком і недоліком. Аномалія являє собою таке відхилення від цієї величини, яке може порушити існуючий баланс, але не переходить границь патології.

Поряд із цим, поняття "відхилення в розвитку" є на цей момент усе ще недостатньо розробленим. Зазвичай поняття "відхилення" використовується для позначення розбіжності з нормою у поведінці, установках, цінностях і розглядається як прояв аномальної психіки [8].

М. Бреслав [3] розглядає відхилення в розвитку виходячи з аналізу нормального розвитку. У цьому випадку, під відхиленням у розвитку, вважає автор, варто розуміти невідповідність рівня розвитку й поведінки дитини системі пред'явлених їй соціальних вимог і очікувань, що не виходять за межі "низької норми", та не обумовлених органічним ураженням центральної нервової системи, тобто відхилення в розвитку неорганічної етіології.

Термін "аномалія розвитку", який активно використовується різними авторами й дотепер, довгий час був прийнятий у дефектології. Крім того, на момент її виникнення як науки широко використовувався й термін "аномальні (дефективні) діти".

На сьогодні, у зв'язку із переходом освіти від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної парадигми, яка орієнтована насамперед на індивідуальні тенденції розвитку дитини, у світовій науці спостерігаються активні пошуки більш гуманної термінології стосовно дітей, що мають недоліки у розвитку. На теперішній час використовуються такі терміни: "діти групи ризику", "діти з особливими потребами", "діти із особливими навчальними потребами", "діти, що погано адаптуються" і т.д.

Однак у сучасній спеціальній психології й педагогіці найбільшого поширення отримали терміни "діти з обмеженими можливостями", "діти з особливими потребами", "діти з відхиленнями у розвитку".

На думку О. Соколової [8], найбільш адекватним терміном наразі є таке визначення: "діти з відхиленнями у розвитку", хоча, як справедливо вважає авторка, він також є досить обмеженим і не задовольняє термінологічні й змістовні потреби психологів-практиків. Традиційно це визначення поширюється на дітей із вираженими відхиленнями, такими як розумова відсталість, сенсорні дефекти (порушення зору, слуху), порушення опорно-рухового апарата, психічні захворювання тощо.

Отже, визначення норми, її границь, які відмежовують її від аномальних і хворобливих змін психічної діяльності є надзвичайно

складною проблемою психологічної теорії та практики. Недостатня вивченість принципів організації психіки й самої її сутності обумовлює наявність великої розмаїтості теоретичних і методологічних підходів до визначення психологічного здоров'я, норми, границь цієї норми.

Однак, існування у психології понять "норма" і "відхилення" дозволяє виділити певну похідну, щодо якої можна уточнювати причини, що викликають ті або інші відхилення від норми, з'ясувати, яким чином вони впливають на процеси розвитку дитини. І на основі цього вже будувати практичну діяльність психолога. Віднесення розвитку дитини до умовно нормативного або ненормативного типу (варіанту) її розвитку можна сформулювати, у першу чергу, як мету психологічної діагностики.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED):

1. Берулава Г.А. Методологические основы деятельности практического психолога: Учебное пособие / Г.А. Берулава. – М.: Высшая школа, 2003. – С. 17-20.
Berulava G.A. (2003). Metodologicheskie osnovy dejatel'nosti prakticheskogo psihologa: Uchebnoe posobie (Methodological bases of activity of the practical psychologist: Tutorial), Moskva, Vysshaja shkola. (In Russian).
2. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М., 1988. – С. 74-80.
Bratus B.S. (1988). Anomalii lichnosti (Abnormalities of personality), Moskva. (In Russian).
3. Бреслав Г.М. Эмоциональные отклонения как первичный показатель деформации процесса формирования личности / Г.М. Бреслав // Личность в системе общественных отношений. – М., 1983. – С. 274-276.
Breslav G.M. (1983). Jemocionalnye otklonenija kak pervichnyj pokazatel' deformacii processa formirovanija lichnosti, Lichnost v sisteme obshhestvennyh otnoshenij, Moskva. (In Russian).
4. Зверева Н.В. Проблемы дизонтогенеза в клинической психологии / Н.В. Зверева, И.Ф. Рощина // Культурно-историческая психология. – 2008. – №3. – С. 39-42.
Zvereva N.V. (2008). Problemy dizontogeneza v klinicheskoi psihologii, Kulturno-istoricheskaja psihologija, 3, pp. 39–42. (In Russian).
5. Лебединский В.В. Нарушение психического развития у детей / В.В. Лебединский. – М., 1985. – 167 с.
Lebedinskij V.V. (1985). Narushenie psihicheskogo razvitija u detej (Violation of mental development in children), Moskva (In Russian).
6. Психологическая диагностика: учебное пособие / Под ред. К.М. Гуревича и Е.М. Борисовой. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – С. 54-72.
Psihologicheskaja diagnostika: uchebnoe posobie (Psychological diagnostics: tutorial), Moskva. (In Russian).
7. Семаго Н.Я. Теория и практика оценки психического развития ребенка. Дошкольный и младший школьный возраст / Н.Я. Семаго, М.М. Семаго. – СПб.: Речь, 2006. – 384 с.

Semago N.Ja. (2006). Teorija i praktika ocenki psihicheskogo razvitija rebenka. Doshkolnyj i mladshij shkolnyj vozrast (Theory and practice of an assessment of mental development of the child. Preschool and younger school age), Sankt-Petersburg: Rech. (In Russian).

8. Соколова Е.В. Отклоняющееся развитие: причины, факторы и условия преодоления. Монография / Е.В. Соколова. – Новосибирск: Изд. «Наука», 2003. – 284 с.

Sokolova E.V. (2003). Otklonjajushheesja razvitie: prichiny, faktory i uslovija preodolenija. Monografija (The deviating development: reasons, factors and conditions of overcoming. Monograph), Novosibirsk, Nauka. (In Russian).

Kobylychenko V.V. "Norm" and "anomaly", "ontogenesis" and "dysontogenesis": analysis of definitions

Abstract. Determined that insufficient knowledge of the psyche and its very essence determines the presence of a wide variety of theoretical and methodological approaches to the definition of psychological norm and its borders. Determining the degree of "normativity" of development has always been the stumbling block of psychology, since the notion of "norm", the dynamic changes not only mental processes, psychological states, but also indicators of their interaction, is the subject of debate. Until now, the concept of "normal" and "regulatory development" seen as a set of statistically-defined quantitative indicators characterizing a "slice" of mental development at a particular time (the age of the child). Qualitative change in the structure of all mental activity of the child, the hierarchy of higher mental functions, including the "leading" and "slave" system of education and a priori assessed as changing only at the boundaries of age periods (age crises). It was found that the main criterion is dysontogenesis defect caused by genetic or non-genetic factors. Depending on the nature and structure of the defect, dysontogenesis divided into affected, disharmonious, deficit and delayed development. The existence of concepts in psychology "norm" and "anomaly" allows you to select a specific derivative, with respect to which it is possible to specify the causes of those or other deviations from the norm, to find out how they affect the child's development and on this basis to build a practice psychologist.

Key words: *norm, anomaly, ontogenesis, dysontogenesis.*

Кобыльченко В.В. "Норма" и "аномалия", "онтогенез" и "дизонтогенез": анализ дефиниций

Аннотация. Определено, что недостаточная изученность психики и самой ее сущности обуславливает наличие большого разнообразия теоретических и методологических подходов к определению психологической нормы и ее границ. Существование в психологии понятий "норма" и "аномалия" позволяет выделить определенную производную, относительно которой можно уточнять причины, вызывающие те или иные отклонения от нормы, выяснить, каким образом они влияют на процессы развития ребенка и на этой основе строить практическую деятельность психолога.

Ключевые слова: *норма, аномалия, онтогенез, дизонтогенез.*